

Mehdiyeva Gülbəniz Hacıbaba qızı¹³⁷

DÖVRÜN DİL MƏNZƏRƏSİ YAXUD STRABONUN İYİRMİ ALTİ TAYFA FENOMENİ

(Musa Kalankatuklunun "Alban tarixi" əsərinin üzərində)

Qafqaz Albaniyası və orada baş vermiş hadisələr haqqında ilk dəfə qələmə alan «Tarix» əsərinin müəllifi Herodot (e.ə.480–425) olmuşdur. Strabon, e.ə. yaşamış alimlərin fikrinə əsaslanmış və ondan sonra yaşamış antik müəlliflər də ölkəni bu adla tanımışlar. Strabon albanların Albaniyanın qədim sakinləri olduqları ilə bağlı əsərlərində qeyd edir ki, "Onlar - albanlar iberlərlə Xəzər dənizi arasında yaşayırlar. Strabon yazır: «Onların dilləri 26-dır, belə ki, onlar bir-biri ilə asanlıqla ünsiyyətə girə bilmirlər». Albaniya əhalisinin tərkibində utilər (udilər), qardmanlar, qarqarlar, sodeylər, aynianlar, anariaklar, gellər, leqlər, kaspilər, silvlər, sanarlar, parrisilər, herlər, didoqlar (didurlar), lpinlər (lupenlər) və s. tayfalar mövcud olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkə əhalisi içərisində irandilli və türkdilli tayfalar vardı. Erkən türkdilli tayfalar Albaniyaya, III-IV əsrlərdə daxil olmağa başlamışlar. Daha sonra, V-VI əsrlərdə Albaniyaya hunlar, savirlər, bulqarlar, barsillər, xəzərlər və s. türkdilli tayfaların axını başladı və bu proses əhalinin tərkibində türkdilli xalqların artmasına səbəb oldu. [15, XI, s.115]. Qədim Qafqaz Albaniyası (yaxud ona Alban ölkəsi də deyə bilərik) Kürdən şimala doğru uzanmış coğrafi ərazini əhatə edirdi. Alban ölkəsi (Alban etnosunun yaşadığı ölkə) cənubdan Arazla, şimaldan isə Qafqaz dağları silsiləsinə, şərqdən Xəzər dənizi, qərbdən isə İberiya ilə, Alazan çayı ilə həmsərhəd edirlər. Həmin ərazi, indi Gürcüstan Respublika ərazisinə daxil olan Sünik (indiki Sisian) nəzərə alınmazsa, demək olar ki, indiki Azərbaycanın ərazisinin eynidir. Məlumdur ki, türkdilli tayfalar daha aparıcı mövqedə olduğuna görə, şübhəsiz ki, qədim alban ölkəsində ümumi ünsiyyət dili qədim türkcə daha doğrusu ulu alban dilində olmuşdur. Bu zaman Azərbaycan dilinin kənardan gətirilməsi fikri meydana çıxır. Akademik T.Hacıyev qoyulmuş problem haqqında yazır: "beş-altı əsr müddətində ayrı-ayrı türk tayfalarının Azərbaycana və ümumiyyətlə Qafqaza gəlməsi ilə bu qədər tarixi iş görülməz" [9, s.14]. Yəni orada: "Bəzi mənbələrdən məlum olur ki, Alban tayfa ittifaqının tərkibində olmuş hər tayfa öz dilində danışmışdır. Ancaq müxtəlif dövrlərdə bu tayfalardan biri siyasi cəhətdən gücləndikdə onun dili aparıcı mövqeyə qalxmışdır. Ola bilsin ki, belə aparıcı mövqeyə qalxan tayfanın dili məhz ölkənin siyasi inzibati toponiminin adı ilə adlandırılmışdır. Yəni müxtəlif dövrlərdə alban dili altında müxtəlif mənşəli dillər nəzərdə tutulmuşdur. Arran dili anlayışı da belə başa düşülməlidir. Albaniya ərazisində yaşamış aborigenlər isə türk mənşəli tayfalardan ibarət idilər [9, s.12-15]. Yuxarıda da qeyd etdik ki, Alban torpaqları Sünik (indiki Sisian) nəzərə alınmazsa və Dağıstan MR ərazisinin bəzi cənub torpaqları daxil edilməklə müasir Azərbaycanın ərazisinin eynidir. Yəni, qədim türk mənşəli dili olan və antik dövrün müəlliflərinin dili ilə desək, "Albaniya" adlı bu ölkənin adının mənası yüksəklik, uralıq anlamında olan "Alban" kəlməsidir ki, bəzi milliyətçə ləzgi olan dilçilərə və tarixçilərə əsas vermir ki, alban sözünü *Dağıstan* sözü ilə eyniləşdirsinlər. Qeyd etmək lazımdır ki, *Alban* kəlməsinin mənasında isə etnosun yüksəkliyindən bəhs edilir. İyirmi altı tayfadan bəhs olunursa, əlbəttə, Albaniyada yaşayan tayfalardan bir-neçəsi Dağıstan mənşəli, ləzgi dilli xalqların əcdadı ola bilər. V-VII əsrlərdə qədim mənbələrdə lpinlər (onları lbinlər də çağırırdılar) silvlər və çiqblərin adları sadalanır. Bu tayfaların hamısı Albaniya ərazisinə o zaman bir hissəsi daxil olan Dağıstanda yaşayırdılar. Dağıstan Albaniyanın kiçik bir hissəsini əhatə edirdi. Alban ölkəsində o dövrün dil mənzərəsinin təsvirini tamamlamaqdan ötrü irandilli tayfalardan da bəhs etmək lazımdır. Araşdırmalardan məlum olur ki, güdrətli Albaniya dövlətinin tərkibində Dağıstanla həmsərhəd bölgələrdə yaşayan albanlar, Dağıstandilli, alban etnik adını daşıyanlar, yəni alban tayfası ulu alban – qədimtürk dilli və daha bir neçə irandilli tayfalar var idi.

Qeyd edək ki, "Dağıstan sözü hər zaman eyni coğrafi səhnənin adı olmamışdır. Buraya indiki Dağıstan MR ərazisinin bəzi cənub torpaqları da daxil edilməlidir". Buna görə də Alban sözünün Dağıstan mənasından yaranmış söz olduğunu söylədikdə buradan heç də belə nəticə çıxarılmamış ki, Alban adlanan yer keçmiş Azərbaycan SSR-ə daxil olmayan bir ərazini, daha doğrusu, Dağıstan bildirən yer adı olmuşdur. Əlbəttə, belə deyil; Albaniya indiki Dağıstanın cənuba doğru az bir hissəsini və indiki Azərbaycan Respublikasının ortalarından şimala doğru böyük bir sahəni əhatə edən ərazinin adı kimi yaranmış və uzun müddət belə də anlaşılmışdır" [3, s.24]. Lakin son zamanlar belə bir səhv ideologiyaya rast gəlirik ki, guya albanlar Dağıstanda yaşayan xalqın əcdadları olmuşlar. [14,s34] "Tarixi coğrafiya" əsərində belə qeyd etmişdir: "Albaniyanın ərazisində əsas 12 əyalət mövcud olmuşdur: Kabalaka, Şəki, Kambisena, Əcəri (Heceri), Çola, Lpina, Kaspiana, Uti, Sakasena (Şakasena), Girdiman, Arsax və Sünik." Həmin ərazidə albanlar, lpinlər, leqlər və başqa etnik qruplar yaşayırdı. [14,s36] Bu tayfalar Lpina adlı şəhərdə yaşayırdılar.

Lpina Çolanın şimali-qərbində Çola ilə Şəki arasında yerləşmişdi. Həmin ərazidə albanlar, lpinlər, leqlər və başqa etnik qruplar yaşayırdı. Yerinin adı yunanca «lupen», ermənicə «lpin» adlandırılmış etnosun adından götürülmüşdür. Lpina VI-VII əsrlərdə türkdilli köçərilərin yürüşləri ilə əlaqədar basqınlara məruz qalmışdır. (piriyev) [14, s. 50]. Deməli, Lpina şəhərində yaşayan tayfalar türkdilli olmasalar da tarixdən məlum olduğu kimi onlar türkdilli tayfaların basqınlara məruz qalmış və nəticədə xalq assimilyasiyaya tam uğramasa da lpinlərin dilinə müəyyən qədər təsir edə bilmişdir. Çola əyaləti Çola (Dərbənd) keçidindən cənuba doğru təxminən Beşbarmaq dağınadək Xəzərsahili zolağı əhatə edirdi. İri şəhərləri Çola və Dərbənd idi. Çola (Çor, Çol) adının iran-mənşəli sözdən yarandığı söylənilir. Çola 698-ci ildə ərəblərin hücumuna məruz qalır və VIII əsrin 30-cu illərində onların ixtiyarına keçir. Çolanın əhalisinin tabasaranlar (tavasparlar), albanlar, çilblər (silvlər), leqlər, xəçmataklar, maskutlar, xəzərlər, hunlar təşkil edirdilər. Sasanilərin köçürmə siyasəti ilə əlaqədar burada irandilli tayfalar məskunlaşmağa başlayır [14,s 39]. Bizim eranın III –VI əsrlərindən başlayaraq irandilli tayfaların əcdadları qədim Alban ölkəsində yaşamışlar. Qədim türklər bu etnosu "tat" deyər çağırırlar. "Tat" sözünün mənası da oturaq əkinçi deməkdir. [17, s. 76].

M.Kaşğari tat tayfaları haqqında yazır: **Tat-Tawğaç:** buradakı "tat" sözündən farslar, "Tawğaç" sözündən isə türklər murad edilir. Məncə, ən doğrusu elə bu söylədiyimdir. İslam ölkələrində də belə bilinir, orada da elədir. Hər ikisi də doğrudur". [11, IV s 305] Tat- bütün türklərə görə, farsca danışan adam deməkdir. Bu məsələdə də işlənmişdir: "tatığ közrə, tikəniğ tüprə tatin gözünə vur, tikanın dibindən üz". Toxsı və yağma dillərində uyğur kafirlərinin adı. Mən bunu öz şəhərlərində onlardan eşitdim. Onlar "tat tawğaç" deyirlər ki, "çinli və uyğur" deməkdir. Bu məsəl farslar haqqında olduğu kimi, çinlilər və uyğurlar haqqında da söylənilir. Bu məsəlin şərh belədir: çünki onlar vəfasızdılar. Tikani kökündən qazımaq lazım olduğu kimi, uyğuru da gözündən vurmaq lazımdır. Başqa bir məsələ isə "tatsız türk bolmas, başsız bök bolmas" deyilir ki, "tatsız türk olmaz, başsız bök olmaz" deməkdir" [11, IV s. 309]. Tatlar heç vaxt köçərilliklə məşğul olmamışlar. Səlcuq oğuzları Cənubi Azərbaycanın yerli, oturaq, türkdilli əhalisini tat adlandırırlar [17, s. 80].

İyirmi altı tayfanın tərkibində olan etnoslardan biri də qədim Kaspilərdir. Bu tayfanın adını ilk dəfə Herodot çəkmişdir. Məntiqlə düşünsək, müxtəlif dillərdə danışan tayfaların mənsub olduqları dillərdən onların yaşadığı yerlərin kordinatlarını təqribi olsa da məskənlərini müəyyənləşdirmək olar. Qədim mənbələrdən məlum olmuşdur ki, Albaniyada yaşayan kaspilər, Dərbənd ətrafında və Mil düzündə məskən salmışlar. Kaspilərin kassitlərlə qohum olması haqqında yazan İ.M.Dyakonov Kaspilərin dilinin elam mənşəli olduğunu iddiasında olmuşdur [8, s. 76] Tədqiqatçılar qədim Ön Asiyada bir dil ailəsinin mövcud olduğunu yazmış və onu şərti olaraq Kaspi dil ailəsi adlandırmışlar. Məhz, Kaspi sözündəki “pi” cəmlilik bildirən şəkilçi olduğuna görə morfemə istinad edərək bu fikrə əsaslanmışlar. Strabon öz əsərində Kaspiana əyaləti haqqında iki fərqli məlumat verir: “Kaspiana Ermənistanına məxsusdur”; və “Kaspiana əyaləti Albanlara aiddir” [16, s.511]. Amma “ən əvvəl deməliyə ki, “Kaspiana” toponimi (Kaspi etnonimindən və yunan dilində “ana” şəkilçisindən ibarətdir) Strabonun özünün işlətdiyi və deməli, onun kaspilərin məskun olduğu müəyyən bir əraziyə verdiyi coğrafi addır. Strabonun “Kaspiana” adlandırdığı əyalətin kaspilərin özlərinin dilində, yaxud, albanların dilində necə səsləndiyi bizə məlum deyil. Təkcə bu məlumdur ki, qədim erməni dilində kaspilərin yaşadığı əraziyə “Kaspk” deyilmişdir” [13, s.171]. Ə.Dəmirçizadəyə görə “Azərilərin etnik tərkibində ən qədim zamanlarda iştirak etmiş olan tayfalardan biri də Qaspi tayfasıdır və kaspi adı bu tayfaya sonradan verilmişdir. Qədim dillər üzərində aparılmış tədqiqatlardan belə məlum olur ki, bu sözün sonuncu hecası / pi / Bisuton qayalarındakı mixi yazıların ikinci qolunun dilindəki - elam dilindəki cəmlilik bildirən şəkilçilərdir. Bu yazılarda həmin şəkilçi – “p, ap, pe, pi” şəkillərində tayfa və ölkə bildirən adların sonuna bitişdirilərək işlənmiş və belə sözlər həmin şəkilçilər ilə birlikdə / el, /tayfa, /qəbilə, / yurd, /ölkə mənalarını da ifadə etmişdir [7, s.29]. Ə.Cavadovun fikrincə, Kaspi sözünün tərkibindəki kas morfemi “dağ” sözünün qədim fonovariant olan qar / qır /qur, qaz / qız /quz, qara / qıra /quza / qaya /qala leksemlərinə uyğundur [6, .69]. Deməli, tarixi inkişaf prosesi boyu bu morfem etnonim, antroponim, toponim, hidronim və oronim şəklində mövcud olmuşdur.

“Qafqaz sözünün tərkibində aşkar görünən Kaz / qaz və onun fonetik variantının qırğız, saqay, kolbay dillərində “yüksəklik”, “ucalıq” kimi anlamları vardır. “Qaz / qas sözü yer, çay, hətta cins atların adlarında da işlənmişdir” [1, s.198]. N.Əsgərovun ehtimalına görə, qaz / kaz etnoniminin nüvəsində az // as etnosunun adı dayanır. Bu etnosun adının əvvəlinə “q”, “k” samitlərinin artırılmasının semantik yükünü dəqiqləşdirməkdə xeyli çətinlik vardır [9, s.161]. E.Sevortyan isə bu sözü törəmiş “qalmaq”, “sahilə tərəf qabağa çıxmaq”, “müxtəlif ölçüləri ötürüb keçmək” mənasında izah edir [15, 96]. Bu oykonimin öncə toponim olmuş sonradan oronimə çevrilməsi aşkardır. Mənası isə geniş əraziyə malik olan dəniz sahilində yerləşmiş dağlıq ərazi deməkdir. Q.Qeybullayev hesab edir ki, Kaspi etnonimindəki -pi morfemi kənardangəlmə söz deyil. Ehtimal ki, kaspi etnonimi kasbi kimi səslənmişdir. Ədəbiyyatda Cənubi Azərbaycanda Qəzvin şəhərinin adının Kaspi etnonimi ilə bağlı olması fikri deyilmişdir. Kaspilərin tarixən yaşadığı regionlardan birinə – Əhəmənilərin XI satraplığına tuş gəlir, həm də ki, Qəzvin əhalisi türk – azərbaycanlılardan ibarət şəhərdir. Qəzvin şəhəri haqqında demək olar ki, Kasbiyənin adının təhrifi toponimindəki -vi komponenti, Kasbi etnoniminin bi komponentinin şəkli. Kutı və lülubelər nəzərə alınmazsa, kaspilər Azərbaycan ərazisində mənallardan, madaylardan və albanlardan sonra dördüncü böyük etnosdur [12, s. 65].

Qarqarlar qədim türk mənşəli tayfalardan biridir. Hələ b.e. I əsrdə Strabon qarqar tayfasının adını çəkmiş və onların Şimali Qafqazda yaşamlarını qeyd etmişdi [15,s.509]. Şübhəsiz ki, qədim qarqarların bir hissəsi Atropotenada yaşamışlar. Müasir dövrümüzə də qarqarların yaşadığı məntəqələrə rast gəlmək olar [15,s.29].

V.V.Bartold qeyd edir ki: “Qarqarlar eyni adlı qırğız dastanının əfsanəvi qəhrəmanı Manasın babaları idilər və qırğız epusu “Manas”ın qəhrəmanı Manasın xalqı da qarqar və ya qırçaqlar idi” [4, s.3] Azərbaycan ərazisində qarqar toponimləri çoxdur. Qarqar /Karkar toponimi geniş işlənmiş arealına malik olmuşdur. V əsrdə Qarqar dili üçün əlifba yaradılması haqqında məlumat da vardır. Qarqarların etnik mənsubiyyəti haqqında elmdə bir neçə fikir mövcuddur. Bir sıra tədqiqatçılar qarqarların türkdilli olduğunu qeyd edirlər. Digər alimlər isə qarqarların İber-Qafqaz etnik qrupuna aid olduğunu iddia edir və albanlarla eyniləşdirirlər. Görkəmli türkoqoq Kamilla Trever qarqarları qafqaz Albaniyasında ən geniş yayılmış küp qəbilələri mədəniyyətinin sahiblərindən biri hesab edir. Rus tədqiqatçılarının əksəri öz əsərlərində qarqarları Qafqazdilli sayırlar (P.K.Uslar, E.İ.Krupnov, A.Q.Şanidze, N.Q.Volkova və b.). Lakin qarqarların Güney Azərbaycanda və Orta Asiyada yaşaması haqqında mənbələrdə məlumatların verilməsi bu fikirlərin əsassız olduğunu göstərir. Azərbaycanda və Orta Asiyada yaşaması haqqında mənbələrdə məlumatların verilməsi bu fikirlərin əsassız olduğunu göstərir [2, s.83].

Deməli, əcdadlarımız olan alban etnosunun qədim Alban ölkəsində hələ türk tayfaları gələndən qədər artıq yerli (öz dilləri) dili, yazısı və yerli mədəniyyəti var idi. Və bu dilin, mədəniyyətin əsasında yaranmış qüdrətli Albaniya IV əsrdə çiçəklənmə dövrünə qədəm qoymuşdu. Başqa sözlə, Alban, Arran dili alban-türk mənşəli olaraq yerli dil sayılmalıdır. Alban yazısı da alban dili ola-ola udin dilinə əsaslanı bilməzdi. Çünki Albaniya ittifaqında aparıcı qüvvə udinlərin deyil, məhz albanların əlində idi. Düşünürük ki, X əsrdən sonra alban dili tədricən yox olmağa başlasa belə, dilin tam itməsi inandırıcı deyil. Nəsiləndən nəslə ötürülən dilin qatlarındakı sözlər və morfemlərdən mütləq bir iz qalmışdır. Bütün əsər boyu bizi narahat edən “alban dili” kəlməsi alban ölkəsində hegemon tayfada cəmləşən insanların özlərini alban adlandırması olmuşdur. Əslində suala dəqiq cavab tapmaqdan ötrü aparılan tədqiqat işindən tam şəkildə qənaətə gəlik ki, albanların malik olduqları dil elə qədim türk dilidir. Sadəcə bu dili qədim albanlara məxsus olduğu üçün alban dili yəni “albanların dili” kimi adlandırılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор. Москва – Ленинград, 1949, 608 с.
2. Алиев К.Г. К вопросу о гаргарах и территории их расселения // ДАН АзССР, 1981, № 1
3. Əhmədov T.M. El-obamızın adları. Bakı: Gənclik, 1984, 128s.
4. Бартольд В.В. Из прошлого турок. М., 1917, 444 с.
5. Budaqov V.Ə. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı, Elm, 1994, 270 s.
6. Cavadov Ə. İsimlərin semantikasi. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası, Bakı, 1985.
7. Dəmirçizadə Ə. 50 söz, Bakı: Gənclik, 1986. 102s.
8. Дьяконов И.М. Языки древней передней Азии. М.: Наука, 1967, 492 с.
9. Əsgərov N. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2005, 484 s.
10. Hacıyev T. Vəliyev K.H. Azərbaycan dili tarixi, oçerklər və materiallar, Maarif nəşriyyatı, Bakı:1983, 186s.
11. Kaşğari M. Divanü Lüğat-it-Türk. Təctimə edən: Ramiz Əskər, Bakı: Ozan, 2006, IV cild, 760 s.
12. Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана (Историко-этнографические исследования). Баку: ЭЛМ, 1986, с.198с.
13. Məhəmmədzadə M. Azərbaycan tarixində Türk-Albaniyası. Bakı, “Azərbaycan” jurnalı, №10, 1989. səh. 127.
14. Piriyeu V.Z. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı: Müəllim, 2006, 148 s.
15. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974, 754 с.
16. Страбон. География в 17-ти книгах. Перевод статьи и комментарий А.Стратановского. М.: Наука, 1964, 941 стр. XI kitab, 490-533 s.

**The language picture or the phenomenon of 26 tribes of Strabo
(based on the work “The Albanian History of Musa Kalankatuklu”)**

Summary

Musa Kalankatuklu in his work “History of Alban” describes the political state of Azerbaijan in the 7th-9th centuries. From numerous studies, it became known that before the Islamic religion, the country was full of Turkic-speaking Albanian tribes. The work of Musa Kalankatuklu “History of Alban” is considered the only source in which information is given on the Turkic-speaking populations of Azerbaijan in the 7th-9th centuries. A special place in the history of Turkic peoples is occupied by the work of Musa Kalankatuklu “History of Alban”.

**Языковая картина или же феномен 26 племен Страбона
(на основе произведения «Албанская история Мусы Каланкатуклу»)**

Резюме

Муса Каланкатуклу в произведение «История Албан» описывает политическое состояние Азербайджана в VII-IX веках. Из многочисленных исследований стало известно, что до Исламской религии, страна была полна тюрко-язычными албанскими племенами. Произведение Мусы Каланкатуклу «История Албан» считается единственным источником, в котором дана информация о тюркоязычных населениях Азербайджана в VII-IX веках. Особое место в истории тюркских народов занимает произведение Мусы Каланкатуклу «История Албан».

Rəyçi: dos. S.H.Qafarova